

بررسی آراء فقهی مذاهب اسلامی در خصوص استهلال

کرامت‌الله میرزاعلی - مدرس حوزه علمیه اسلامیة - از اهل سنت

چکیده

مسأله رؤیت هلال، پیش از زوال همواره مورد بحث بوده است و در زمان ما نیز، موضوعاتی نظیر اشتراط یا عدم اشتراط اتحاد آفاق و اعتبار قول هیوی و محاسبات فلکی محل بحث است. همچنین موضوعاتی مانند غروب هلال بعد از شفق، تطوَّق (به نظر برخی)، شهادت یک شاهد، شهادت زن؛ حکم حاکم در رؤیت هلال، شهادت بر شهادت، چگونگی ثبوت هلال در قطبین، وظیفه شاک در هلال شوال، ضابطه وحدت و تقارب افق، ليله القدر و ارتباط آن با رویت را می‌توان از جمله مصادیق عبارت «اختلاف امت من رحمتی» دانست. در این مقاله به بررسی آراء فقهی مذاهب اسلامی در خصوص استهلال می‌پردازیم.

واژگان کلیدی: استهلال، فقه، رمضان، عید فطر

مقدمه

رؤیت هلال، یکی از مسائل بحث‌برانگیز، مهم و پر مسأله است که در طول تاریخ، همواره در هر دوره‌ای برخی مسائل آن، مورد نزاع و اختلاف آراء بوده است. در این میان، مسأله رؤیت هلال پیش از زوال، بیش از همه مورد بحث بوده است و نیز در زمان ما نیز موضوعاتی نظیر اشتراط یا عدم اشتراط اتحاد آفاق و اعتبار قول هیوی، محاسبات فلکی و سرانجام رؤیت هلال با چشم مسلح از بحث‌برانگیزترین فروع این موضوع است. البته در رؤیت هلال، مباحث بسیاری مطرح بوده است که از آن جمله می‌توان به طُرُق و امارات معتبر برای ثبوت هلال، رؤیت، و صور مختلف آن، گذشت سی روز از ماه قمری قبل، طرق و امارات غیرمعتبر مانند غروب هلال بعد از شفق، تطوَّق (به نظر برخی)، شهادت یک شاهد، شهادت زن؛ حکم حاکم در رؤیت هلال، شهادت بر شهادت، چگونگی ثبوت هلال

در قطبین، وظیفه شاک^۲ در هلال شوال، ضابطه وحدت و تقارب افق، لیلة القدر و ارتباط آن با رؤیت که همگی آنها را می‌توان به مصداق «اختلاف امت من رحمتی» دانست. البته اگر اختلاف همه حکومت‌ها و مردم بر سر وارد شدن در ماه رمضان و خروج از آن و یا معین کردن روز عید قربان باشد، این امر نه تنها دیگر، خیر و رحمت نیست، بلکه نوعی مصیبت است؛ اگر چه فقط یک مورد باشد. در حالی که عمر این اختلاف، به عدد سال‌های هجری است، اما تنها در قرن بیستم، نمونه‌های بسیار و غیرقابل انکاری از این اختلافات دیده شده است. بنابراین ما در این مقاله به بررسی آراء فقهی مذاهب اسلامی در خصوص استهلال می‌پردازیم. در این زمینه، موضوعات زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱. از چه راهی فرا رسیدن، ماه رمضان به ثبوت می‌رسد؟
۲. اختلاف مطالع چیست؟
۳. آیا می‌توان برای اثبات آغاز یا اتمام ماه رمضان به محاسبات رصدخانه‌های ستاره‌شناسان اعتماد نمود و آیا برای مسلمان جایز است که در رؤیت هلال، از تلسکوپ استفاده نماید؟
۴. آیا تمام مسلمانان می‌توانند با رؤیت هلال رمضان در یک مکان، روزه بگیرند و یا عید کنند؟
۵. منظور از اختلاف افق‌ها و تأثیر آن در محقق شدن اثبات هلال ماه و پایان یافتن آن چیست؟
۶. تحلیل فقهی استهلال ماه مبارک رمضان در دیدگاه علمای شیعه به چه صورت است؟
۷. حکم حاکم شرع به رؤیت هلال رمضان از دیدگاه علمای شیعه چگونه است؟
۸. اثبات هلال ماه رمضان به چند طریق ممکن است؟

(۱) از چه راهی فرا رسیدن، ماه رمضان به ثبوت می‌رسد؟
به طور کلی، فرا رسیدن ماه رمضان از دو راه ثابت می‌گردد: یکی؛ رویت هلال ماه رمضان ولو این که به وسیله یک فرد عادل باشد و دوم؛ تمام شدن سی روز ماه شعبان. در این زمینه، می‌توان به روایات و مطالب فقهی زیر اشاره نمود:
از ابن عمر روایت است که «مردم درصدد رویت هلال ماه رمضان بودند که من به پیامبر خبر دادم که هلال را دیده‌ام، او خود روزه گرفت و به مردم نیز دستور داد که روزه بگیرند.» این روایت را ابوداود حاکم و ابن حبان نیز «صحیح» دانسته‌اند.
از ابوهریره نیز روایت است که پیامبر^(ص) گفت: «صوموا لرؤیته وأفطروا لرؤیته، فإن غم

عليكم فأكملوا عدة شعبان ثلاثين يوما» «هر وقت، هلال ماه رمضان را رویت کردید، روزه بگیرید و هر وقت، هلال شوال را رویت کردید، روزه را بخورید و روزه نباشید. اگر هوا ابری بود و نتوانستید هلال رمضان را رویت کنید، سی روز شعبان را تکمیل کنید» (البخاری ۱۹۰۹، مسلم ۱۰۸۱)

ترمذی گفته است که بیشتر اهل علم، بدین طریق عمل می کنند و گفته اند که برای روزه گرفتن، شهادت و گواهی یک نفر مرد که بگوید: من هلال را دیده ام، مورد قبول است. رأی امام شافعی و امام احمد و ابن المبارک نیز چنین می باشد و نووی گفته است: اصح آن است. اما درباره ثبوت رویت هلال شوال، بنا بر نظر عموم فقها، رویت یک مرد عادل و گواهی وی پذیرفته نمی شود، بلکه باید سی روز ماه رمضان تکمیل گردد یا این که دو نفر گواه عادل به رویت هلال شوال گواهی دهند. ولی ابو ثور گفته است که ثبوت رویت هلال شوال و هلال رمضان، با هم فرقی ندارند و برای هر دو، گواهی یک نفر عادل قبول است.

ابن رشد نیز گفته است: «رأی ابوبکر بن المنذر نیز چون رأی ابو ثور است و گمان می کنم رأی «ظاهریه» نیز چنین است. ابن المنذر استدلال کرده است که اجماع است بر این که به قول یک نفر، افطار و امساک از خوردن واجب می باشد، بنابراین فرا رسیدن و تمام شدن ماه رمضان نیز به همین گونه است، چون هر دو، علامت و نشانه ای می باشند که زمان افطار و زمان روزه گرفتن را از هم جدا می کنند.»

شوکانی گفته است: اگر درباره معتبر بودن دو نفر گواه عادل برای ثبوت هلال شوال، دلایل صحیحی نباشد، چنان پیدا است به قیاس بر این که رویت هلال رمضان با شهادت یک نفر ثابت می شود، برای افطار و ثبوت رویت هلال شوال نیز، یک نفر گواه کفایت می کند. به علاوه، پذیرفتن تعدی خبر واحد دلیلی بر این است که آن را در هر موضوعی بپذیریم؛ مگر این که دلیلی داشته باشیم که در موارد خاصی، پذیرفتن خبر واحد، تعدی نیست؛ مانند شهادت درباره اموال و امثال آن که در این موارد، خبر واحد پذیرفته نمی شود. به هر حال به نظر می رسد که رأی ابو ثور درست باشد.

پیشوایان فقه اتفاق دارند بر این که هر کس، تنها هلال ماه رمضان را دید، باید او روزه باشد. ولی عطاء مخالفت کرده و گفته است: بر وی واجب نیست که روزه بگیرد، مگر اینکه شخص دیگری نیز با وی هلال را رویت کند. اما درباره رویت هلال شوال اختلاف کرده اند که آیا اگر شخصی، هلال شوال را رویت کرد، باید افطار کند؟ حق آن است که باید افطار کند، همان گونه که شافعی و ابو ثور گفته اند. زیرا پیامبر (ص) به هنگام رویت هلال، روزه و افطار را واجب کرده است و شخصی که هلال را می بیند، به طور یقینی رویت برایش پیش آمده و مدار آن، بر حس است و نیازی به مشارکت غیر ندارد (سید سابق، جلد ۲، صص ۳۹۰-۳۹۱).

۲) اختلاف مطالع

برای جمهور فقها، اختلاف مطالع برای رویت هلال (ماه رمضان و ماه شوال) معتبر نیست. بنابراین هر گاه اهل شهر و کشوری هلال را رویت کرد، بر همه کشورها و شهرهای دیگر واجب می‌گردد که روزه بگیرند، زیرا پیامبر (ص) فرموده است: «صوموا لرؤیته، وافطروا لرؤیته» و این سخن ایشان خطابى عام و فراگیر برای همه امت اسلام است. پس هرگاه یکی از افراد امت، در هر مکانی هلال (رمضان) را رویت کرد، حکم این رویت، برای همه افراد مکلف امت ثابت می‌گردد. ولی رأی عکرمه، قاسم بن محمد، سالم، اسحاق، رأی صحیح علمای حنفیه و رأی برگزیده علمای شافعیه بر آن است که رویت هلال در هر منطقه، شهر و کشوری فقط برای اهل آنجا است و لازم نیست که رویت هلال در غیر شهر، منطقه و کشور خود را بپذیرند.

پس با توجه به مطالب فوق، اختلاف مطالع معتبر است. از کربب نیز نقل شده است که: «من به شام رفتم و در آنجا بودم که ماه رمضان فرا رسید و من شب جمعه، هلال ماه رمضان را دیدم. سپس در آخر ماه رمضان به مدینه برگشتم. ابن عباس درباره هلال رمضان از من سوال کرد و گفت: شما کی هلال را دیدید؟ گفتم: ما شب جمعه هلال را دیدیم. گفت: تو خود آن را دیدی؟ گفتم: آری و مردم نیز آن را دیدند و روزه گرفتند و معاویه نیز روزه گرفت. ابن عباس گفت: ولی ما آن را شب شنبه دیدیم. بنابراین روزه خواهیم بود تا اینکه سی روزه ماه رمضان را تکمیل می‌کنیم یا اینکه هلال شوال را بینیم. من گفتم: آیا رویت هلال معاویه و روزه او را قبول نداری؟ او گفت: خیر. پیامبر (ص) چنان بما دستور داده است (که اختلاف مطالع معتبر است) (به روایت احمد، مسلم و ترمذی).

ترمذی نیز گفته است: این حدیث «حسن، صحیح و غریب» است و اهل علم، درباره اختلاف مطالع بدین حدیث عمل کرده‌اند. صاحب «فتح العلام شرح بلوغ المرام» گفته است که قریب به صواب آن است که رویت هلال در منطقه‌ای برای مردم آنجا و مردم مناطقی که با آنجا هم مطلع است، معتبر است.

۳. آیا می‌توان برای اثبات آغاز یا اتمام ماه رمضان به محاسبات رصدخانه‌های ستاره‌شناسان اعتماد نمود؟ و آیا برای مسلمان جایز است که در رویت هلال از

تلسکوپ استفاده نماید؟

اگر رویت به روش بیان شده ثابت نشد، نباید به محاسبات رصدخانه‌ای اعتماد نمود؛ مگر این که بتوان از طریق آن، هلال را رویت نمود. در واقع، رویت هلال رمضان به وسیله‌ی این دستگاه‌ها به دلیل عموم قول پیامبر (ص) که می‌فرماید: «إِذَا رَأَيْتُمُوهُ فَصُومُوا، وَإِذَا رَأَيْتُمُوهُ فَأَفْطِرُوا» (نیشابوری، جلد ۶، ص ۴۶۶) معتبر است. البته فقط بر محاسبات بدون رویت نباید اعتماد

نمود، اما استفاده از دوربین‌های نزدیک کننده در رؤیت هلال اشکالی ندارد. ناگفته نماند که استفاده از دوربین‌های نزدیک کننده تنها جواز دارد و واجب نیست؛ زیرا آنچه که از ظاهر احادیث بر می‌آید، این است که مسلمانان بر رؤیت عادی اعتماد کنند نه بر چیزی دیگر. اما اگر از آن استفاده کردند و فرد قابل اعتمادی، آن را از این طریق رؤیت نمود، اشکالی ندارد و مردم نیز از قدیم‌الایام از این روش استفاده می‌کردند و در شب سوّم شعبان یا سوّم رمضان بر مکانی بلند قرار گرفته و با این دوربین‌ها، هلال را نگاه می‌کردند. به هر حال، هر وقتی که رؤیت هلال با هر وسیله‌ای که ثابت شود، عمل به مقتضای آن واجب می‌گردد. چون حدیث پیامبر^(ص) در این باره عام است: «إِذَا رَأَيْتُمُوهُ فَصُومُوا، وَإِذَا رَأَيْتُمُوهُ فَأَفْطِرُوا» (شیخ ابن عثیمین، جلد ۵، صص ۱۵۱-۱۵۰).

۴. آیا با رؤیت هلال رمضان در یک مکان، روزه بر همه‌ی مسلمانان در تمام جهان واجب می‌شود؟ مسلمانانی که در سرزمین‌های کفر زندگی می‌کنند که رؤیت شرعی در آنجا محقق نمی‌شود، چگونه روزه بگیرند؟

علمای اسلام در این مسئله نظریات متفاوتی دارند. در پاسخ به این پرسش که هنگامی که رؤیت هلال در یکی از شهرهای مسلمین به اثبات برسد، آیا عمل به مقتضای آن بر سایر مسلمین نیز واجب می‌گردد یا نه؟ عده‌ای از علما گفته‌اند که تمام مسلمین براساس همین رؤیت عمل کرده و روزه بگیرند. این دسته از علما، عام بودن آیه‌ی ذیل را دلیل عنوان کرده‌اند:

«فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ» (البقره، ۱۸۵)
این گروه از علما می‌گویند که خطاب پیامبر^(ص) در حدیث «إِذَا رَأَيْتُمُوهُ فَصُومُوا» برای جمیع مسلمانان، عام است. مشخص است که مقصود از رؤیت مذکور این نیست که هر فردی، جداگانه آن را رؤیت نماید، زیرا مشکل است که همه‌ی افراد بتوانند آن را مشاهده کنند، بلکه مقصود رؤیت کسانی است که با رؤیت‌شان، دخول ماه به اثبات می‌رسد و این، در هر مکانی عام است.

در مقابل دیدگاه فوق، عده‌ای دیگر از علما گفته‌اند: اگر مطلع یک کشور با مطلع کشوری که هلال در آن رؤیت شده متفاوت باشد، در این صورت رؤیت اهل آن کشور برای کشور دیگر ملاک نیست. بلکه اهل هر کشوری با رؤیت خودشان عمل کنند؛ ولی اگر مطلع یکی باشد، آن وقت مردم کشوری که رؤیت در کشورشان به اثبات نرسیده است، باید به رؤیت کشوری که در مطلع یکی هستند عمل نمایند. این علما از دلایلی استدلال می‌کنند که علمای دسته اول استدلال کرده بودند البته با شیوه‌ای دیگر. این علما از آیه‌ی «شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ» چنین استنباط می‌کنند که معلوم است مقصود از رؤیت، رؤیت هر فرد به

صورت جداگانه نیست. بنابراین همان گونه که افراد کشوری که هلال را دیده‌اند بدان عمل می‌کنند، باید افراد کشوری که رؤیت در آنجا به اثبات نرسیده است، ولی مطلعش با مطلع آن یکی است روزه بگیرند. به عنوان مثال، دو کشوری که در مطلع متحد هستند، در یکی از این دو کشور رؤیت هلال ثابت می‌شود و در دیگری به اثبات نمی‌رسد. در چنین حالتی، همان گونه که افراد کشوری که هلال را رؤیت نموده‌اند، روزه می‌گیرند؛ به همان ترتیب افراد کشوری که رؤیت در آن ثابت نشده، نیز روزه بگیرند. اما کشورهایی که مطلع‌شان با هم متفاوت است، رؤیت اهل یک کشور برای اهل کشور دیگر معیار نیست، چون آنها نه حقیقتاً و نه حکماً هلال را ندیده‌اند.

این عده همچنین از حدیث رسول‌الله (ص) که می‌فرماید: «با رؤیت هلال، روزه بگیرید و با رؤیت آن، روزه را بخورید» چنین استدلال می‌کنند که اگر مکانی با مکان افرادی که هلال را رؤیت کرده‌اند از حیث مطلع متفاوت باشد، پس اهل آن مکان نه حقیقتاً و نه حکماً هلال را مشاهده نکرده‌اند. این گروه از علما می‌گویند، توقیت ماهیانه، همچون توقیت روزانه است. پس شهرها همان گونه که در اوقات سحر و افطار هر روز با هم مختلف هستند، پس بایستی در روزه و افطاری ماهانه نیز متفاوت باشند و مشخص است که به اتفاق مسلمین، اختلاف روزانه تأثیرگذار است. بنابراین کسانی که در شرق زندگی می‌کنند، روزه و افطاری آنان قبل از کسانی است که در غرب بسر می‌برند. از این جهت، وقتی که در توقیت روزانه به اختلاف مطلع حکم می‌کنیم، عین همین حکم را در مورد توقیت ماهانه نیز اعتبار می‌کنیم. علمای مذکور می‌گویند برای هیچ کس ممکن نیست که از آیات و احادیثی که به صورت عام آمده‌اند، استدلال نماید و بگوید که حکم این نصوص، برای تمام مسلمین در تمامی نقاط دنیا عام است؛ مانند نصوص ذیل:

«بَاشِرُوهُمْ وَأَبْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُمُوا الصَّيَامَ إِلَى» (البقره، آیه ۱۸۷)

«پس هم اکنون، در شب، با زنان تان آمیزش کنید و چیزی را بخواهید که خدای تعالی برای تان لازم دانسته است و بخورید و بیاشامید تا آنگاه که رشته سپیده‌ی بامداد از رشته سیاه شب برای تان واضح و آشکار می‌گردد و سپس روزه را تا شب ادامه دهید».

«إِذَا أَقْبَلَ اللَّيْلُ مِنْ هَا هُنَا، وَأَذْبَرَ النَّهَارَ مِنْ هَا هُنَا، وَغَرَبَتِ الشَّمْسُ - فَقَدْ أَفْطَرَ الصَّائِمُ» (بخاری، ۱۹۵۴ و مسلم، ۱۱۰۰) «هرگاه شب از این سمت به شما روی آورد و روز از این سمت به شما پشت نمود و خورشید غروب کرد، وقت افطار فرا رسیده است».

همچنین است توضیح این آیه: «شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهَرُ» (البقره: ۱۸۵) و توضیح این حدیث پیامبر (ص): «إِذَا رَأَيْتُمُوهُ فَصُومُوا، وَإِذَا رَأَيْتُمُوهُ فَأَفْطِرُوا»

بعضی از علما نیز فتوا داده‌اند که مسئله‌ی آغاز و اتمام رمضان به ولی امر مسلمین واگذار می‌شود و هر گاه او با استناد شرعی، دستور به روزه یا عید بدهد، به مقتضای آن عمل می‌شود که این امر، سبب وحدت کلمه و اتحاد مسلمانان می‌گردد. این علما برای صدور این حکم به عام بودن این حدیث استناد نموده‌اند: «الصَّوْمُ يَوْمَ تَصُومُونَ وَالْفِطْرُ يَوْمَ تُفْطِرُونَ» (ابوداود، ۲۳۴۴) که می‌فرماید: «رمضان، همان روزی است که روزه می‌گیرید و خوردن روزه (عید)، روزی است که روزه را می‌خورید.»

در خصوص مسئله‌ی مذکور اقوال و نظریات متعددی از علما و دانشمندان دینی نقل شده و اختلافات زیادی ذکر گردیده است که از بیان همه آنها معذوریم.

در پاسخ به بخش دوم سؤال که مسلمانانی که در شهرهای کفار زندگی می‌کنند و رؤیت شرعی در آنجا محقق نمی‌شود، چه کار باید بکنند؟ پاسخ این است که اگر برای این افراد، مشکلی نباشد و اثبات هلال از طریق شرعی امکان‌پذیر باشد، باید جهت رؤیت هلال به آسمان نگاه کنند. اما اگر مشکلی وجود داشته باشد، براساس رؤیت یکی از کشورهای اسلامی عمل نموده و روزه بگیرند. چنانچه فتوای دوم را ترجیح بدهیم و بگوییم که اگر مَطالِع کشورها مختلف باشد، پس رؤیت هر کشوری جداگانه معتبر است و کشوری که این افراد در آن ساکن هستند، مَطْلَعش با مطلع کشوری که رؤیت در آن ثابت شده فرق کند، در این صورت می‌گوییم این‌ها به نزدیک‌ترین کشور اسلامی ملحق شده و روزه‌ی خود را با آن محاسبه کنند و این بهترین کار ممکن است. (شیخ ابن عثیمین، جلد ۵، ۱۵۲ / ۲ - ۱۵۶)

۵) منظور از اختلاف افق‌ها و تأثیر آن در محقق شدن اثبات هلال ماه و پایان یافتن آن. امکان دارد که هلال ماه در کشوری، یک شب زودتر از کشورهای دیگر دیده شود که علت این امر، اختلاف افق‌های آن کشورها است. همان‌طور که زمان طلوع خورشید در کشورها متفاوت است، اختلاف افق ماه در فاصله‌ی کمتر از بیست و چهار فرسنگ امکان‌پذیر نیست. با توجه به این‌که، هر فرسنگ حدود سه مایل یعنی تقریباً ۵۵۴۴ متر است، بنابراین بین دو کشوری که مسافت بین آنها کمتر از $(۲۴ \times ۵۵۴۴) = ۱۳۳۰۵۶$ م $= ۱۳۳$ کیلومتر و ۵۶ متر است، امکان اختلاف افق طلوع ماه وجود ندارد. این میزان، تقریباً یک و نیم برابر مسافت قصر نماز در سفر است، زیرا همان‌طور که مشخص است، مسافت قصر نماز در سفر، شانزده فرسنگ یا ۸۹ کیلومتر است. بنابراین بعضی از فقهای شافیه معتقدند که آغاز روزه و پایان آن و فرا رسیدن عید فطر در کشورهای گوناگون، به خاطر مختلف بودن افق‌ها در مسافت‌های دور، متفاوت است، در حالی که جمهور فقها (حنفیه، مالکیه و حنابله) معتقدند که صرف‌نظر از اختلاف افق‌ها، آغاز روزه و فرا رسیدن ماه رمضان و نیز عید فطر در بین تمامی مسلمانان یکی است. طبق این نظر، هرگاه رؤیت هلال در یکی از

کشورها - نزدیک یا دور - به اثبات برسد، روزه بر تمام مسلمانان فرض می‌گردد و در این مسأله حکم کشوری که هلال ماه را ندیده، همانند حکم کشوری است که هلال ماه را در آن دیده‌اند. دلیلی که جمهور به آن استدلال می‌کنند، این حدیث است: «صوموا لرؤیته وأفطروا لرؤیته فإن غمی [غبی] علیکم فأکملوا عدة شعبان ثلاثین» (مسلم، ۱۰۸۱) در بیان معنای الفاظ حدیث باید گفت که «غمی» یا «أغمی» به معنی وجود ابر و نظیر آن در آسمان که سبب ندیدن هلال شود، است. بنابراین این حدیث می‌گوید: «با رؤیت هلال (ماه رمضان) روزه بگیرید و با رؤیت هلال (شوال) روزه را بخورید و چنانچه هوا ابری بود، ماه شعبان را سی روز کامل حساب کنید.»

از ادله‌ای که شافعیه به آن استناد می‌کنند، حدیث کُریب است: «ام‌الفضل (لبابه دختر حارث هلالیه) او را به شام نزد معاویه فرستاد، کُریب گوید: به شام رفتم و کار او را انجام دادم. هلال ماه رمضان طلوع کرد و رمضان فرا رسید. من هنوز در شام بودم؛ هلال رمضان را شب جمعه در شام دیدیم. سپس به سوی مدینه حرکت کردم و در آخر رمضان به مدینه رسیدم. عبدالله بن عباس از من درباره رؤیت هلال رمضان پرسید و گفت: هلال رمضان را چه وقت دیدید؟ گفتم: شب جمعه. سپس گفت: تو خودت آن را دیدی؟ گفتم، بله و مردم هم آن را دیدند. مردم همگی روزه گرفتند و معاویه هم روزه گرفت. ابن عباس گفت: اما ما شب شنبه هلال را دیدیم و اکنون همچنان به روزه گرفتن ادامه می‌دهیم تا اینکه ماه رمضان را سی روز کامل کنیم یا اینکه هلال (شوال) را ببینیم. گفتم: آیا به رؤیت هلال توسط معاویه و مردم شام و روزه گرفتن آنان اکتفا نمی‌کنید؟ گفت: نه، چون پیامبر خدا (ص) به ما چنین امر کرده است» (مسلم، ۱۰۸۷).

شاید در مسأله اختلاف افق‌ها، رأی و نظر جمهور که می‌گوید هر گاه اهل کشوری هلال ماه را دیدند، بر دیگر کشورهای اسلامی هم لازم است که از آن پیروی کنند ترجیح داده شود (الشوکانی، ۴/ ۱۹۴). چون این کار برای وحدت کلمه مسلمانان در زمان انجام عبادت روزه، بهتر و برای بستن راه اختلاف بین مسلمانان نیکوتر است. در ضمن واجب شدن گرفتن روزه به مطلق رؤیت هلال بستگی دارد نه به منطقه معین. مضاف بر آن، طبق گزارش‌های اخترشناسی جدید، اختلاف زمانی بین دورترین کشورهای اسلامی از نه ساعت تجاوز نمی‌کند. همچنین امروزه وسایل ارتباطی جدید، به آسانی امکان رساندن خبر رؤیت به کشورهای دیگر را فراهم می‌کند. با این کار، کشورهای اسلامی در آغاز گرفتن روزه و همچنین زمان فرارسیدن عید فطر، با هم وحدت پیدا می‌کنند (وهبه الزحیلی، ۲/ ۶۱۰ و خالد بن عبدالرحمن الجریسی).

۶) تحلیل فقهی استهلال ماه مبارک رمضان در دیدگاه علمای شیعه

مسئله استهلال از نظر فقهای شیعه مستحب بوده و مورد تصریح اکثر فقها می‌باشد؛ ولی میرزای قمی (قمی، ۱۴۱۷ ق) از «تذکره» علامه حلی نقل می‌کند که: «استهلال در شب سی‌ام ماه‌های شعبان و رمضان واجب است.» علامه در کتاب دیگرش (حلی، ۱۴۲۰ ق) تصریح کرده که منظورش از واجب، واجب کفایی بوده است. اما بسیاری از علما مانند مقدس اردبیلی در «مجمع الفائدة و البرهان» (مقدس اردبیلی، ۱۴۱۸ ق) میرزای قمی در «غنائم» (غنائم الایام، ج ۵، ص ۲۹۲)، حاج سید کاظم یزدی، صاحب عروه در «عروة الوثقی» (طباطبایی یزدی، ۱۳۷۶ ش) این نظریه را طرح کرده‌اند که تعیین مأمور برای رؤیت هلال و لزوم پاسخگویی به مقلدین از آن‌جا که از جمله موضوعات خارجیه است، به فقیه که وظیفه‌ی استنباط احکام را بر عهده دارد، ارتباطی ندارد.

۷) حکم حاکم شرع به رؤیت هلال

صاحب «حدائق» می‌گوید: «گروهی از اصحاب که از جمله آنها علامه است، تصریح کرده‌اند به این که در ثبوت هلال به وسیله‌ی دو شاهد عادل، حکم حاکم شرط نیست؛ بلکه اگر دو عادل هلال را رؤیت کنند؛ ولی نزد حاکم شهادت ندهند، بر هر کس که شهادت آن دو را بشنود و عدالت آنها را بداند، روزه نگرفتن و روزه افطار کردن واجب است...؛ بحث این است که وقتی نزد حاکم شرع، هلال ثابت شد و به آن حکم کرد، آیا مکلف واجب است که به حکم حاکم شرع عمل کند؟ و یا این که لازم است با گوش خود، شهادت دو نفر را بشنود؟ ظاهر سخن اصحاب، وجوب عمل بر طبق حکم حاکم است؛ بلکه بعضی از آنها این مطلب را افزوده‌اند که رؤیت حاکم شرع به تنهایی نیز کافی است. در مقابل بعضی از افاضل حکم به عدم وجوب کرده و لازم شمرده‌اند که خود شخص از شاهد‌ها بشنود» (الرضا علیه‌السلام، ۱۳۹۰ ق، ج ۲، ص ۹۹).

صاحب «جواهر» نیز در این رابطه می‌گوید: «ظاهر این است که هلال ماه با حکم حاکم که مستند به علم او باشد، ثابت می‌شود، به دلیل اطلاق روایاتی که دلالت بر نفوذ حکم او دارند.» (وسائل الشیعه، ج ۲۷، ص) سید کاظم طباطبایی یزدی، حکم حاکم را ثابت کننده‌ی اول و آخر ماه می‌داند، در صورتی که خطای حاکم و خطای مستند به او معلوم نباشد، مانند وقتی که به شیاع ظنی استناد کرده باشد (همان، ج ۲۷، ص ۱۴۰، باب ۱۱، ص ۹). امام خمینی نیز همچون «صاحب عروه» حکم حاکم را در صورتی در ثبوت هلال مؤثر می‌داند که خطایش یا خطای آنچه بدان استناد کرده معلوم نباشد. (همان، ج ۱۰، ص ۲۵۷)

به‌طور کلی، اکثر فقهای معاصر شیعه می‌گویند که با حکم حاکم شرع، اول ماه ثابت می‌شود. بر اساس آنچه گفته شد، طبق روایات ائمه معصومین^(ع)، سیره‌ی مسلمین و وجوب

حفظ وحدت جامعه‌ی اسلامی و مطابق نظر بسیاری از فقه‌های بزرگ شیعه، اعلام رؤیت ماه به دست حاکم اسلامی است. بنابراین، پیشنهاد این است که از مراجع محترم تقلید خواسته شود در روند استهلال و اعلام ثبوت هلال با رهبر معظم انقلاب، همکاری و همیاری کنند و اگر در موردی، اختلاف مبنایی آنها با رهبر معظم انقلاب موجب می‌شود تا نتوانند حکم حاکم را بپذیرند، توصیه به سکوت، امر مناسبی است. باید توجه داشت که در اصل رؤیت هلال که از جمله موضوعات می‌باشد، فقیه مجبور به فتوا نیست و می‌تواند سکوت کند و اصلاً تعیین موضوع در این‌گونه مسائل، از شئون فقیه نیست و به‌طور کلی می‌تواند در بعضی مسائل مثل اتحاد افق و جواز رؤیت هلال با چشم مسلح فتوا بدهد؛ ولی نمی‌تواند تعیین موضوع کند. بنابراین، اگر در این‌گونه موارد، شورا به اتفاق رسید، بسیار مطلوب است، در غیر این صورت، آرای اکثریت، اقریت به‌واقع دارد و آنهایی که به این اطلاعات معتقد نباشند، می‌توانند سکوت کنند و سکوت در این‌گونه موارد خلاف شرع و وظیفه نیست و در نتیجه اتحاد بین مردم پیش می‌آید (منتشر شده در احکام و استفتائات).

دین اسلام، همواره مسلمانان را به هماهنگی فراخوانده و از تفرقه بر حذر داشته است. در رابطه با رؤیت هلال، زمینه‌ای مناسب برای وحدت نظر و هماهنگی در عمل میان مذاهب اربعه اهل سنت و جماعت فراهم است. امام ابوحنیفه، امام مالک و امام احمد بر این باورند که هلال، در هر جای دنیا دیده شود (با چشم مسلح و غیرمسلح) برای همه‌ی مسلمانان جهان قابل قبول است و اختلاف و اتحاد مطالع به طور کلی مطرح نیست (ابن رشد، ج ۱، ص ۲۸۸).

۸) طرق اثبات هلال ماه رمضان

به طور کلی، اثبات هلال ماه رمضان به سه شیوه رؤیت هلال رمضان، تکمیل سی روز ماه شعبان و تخمین و ارزیابی نسبت به دخول هلال ممکن است.

۱. رؤیت هلال: فقها در مورد این موضوع اختلاف دارند که آیا منظور از آن، رؤیت یک

مرد عادل است یا دو نفر عادل یا گروهی از مردم. کسانی که گواهی یک نفر عادل را پذیرفته‌اند به حدیث ابن عمر، استناد کرده‌اند که می‌گوید: «تراءى الناس الهلال فاخبرت النبى (ص) انى رأته فصام رسول الله و أمر الناس بصيامه» (مجموع نووی، ج ۶، ص ۲۷۶) «مردم برای دیدن هلال رمضان نگاه می‌کردند و من به پیامبر خبر دادم که هلال ماه را دیده‌ام، پیامبر با شنیدن این خبر روزه گرفت و به مردم هم دستور داد روزه بگیرند.» اما بعضی گفته‌اند که اثبات هلال، با گواهی یک نفر عادل برای داخل شدن به عبادت به احتیاط نزدیک‌تر است و گناه روزه گرفتن یک روز ماه شعبان از افطار یک روز ماه رمضان کمتر است.

۲. تکمیل سی روز ماه شعبان: این امر منوط به محاسبه‌ی دقیق آغاز همه ماه‌های

قمری است نه فقط رمضان و برای اثبات شروع روزه و نیز ماه شوال برای اثبات عید و ذوالحجه برای اثبات روز عرفه. تقدیر و تخمین هلال به هنگام وجود مانع برای رؤیت هلال براساس عبارت (إذا غم علیکم) یا (غبی علیکم) یا (غمی علیکم) در این زمینه امری مهم است.

۳. تخمین و ارزیابی نسبت به دخول هلال ماه: در بعضی از روایات صحیح، از مالک و او از نافع و او از ابن عمر روایتی نقل شده است که به نوعی سندی طلایی محسوب می‌شود و نزد امام بخاری از أصح سندهاست. در این روایت، چنین بیان شده است که: «إذا غم علیکم فاقدروا له» اما معنی این جمله چیست؟ امام نووی در مجموع می‌گوید: احمد بن حنبل و گروه اندکی گفته‌اند که این عبارت به معنی (ضیقوا له) یعنی آن را تنگ‌تر کنید (مجموع نووی، ج ۲، ص ۲۷۰)؛ یعنی بر حسب برج‌های فلکی و ماه‌ها، تخمین بزنید و حساب کنید. ابوحنیفه و شافعی و جمهور سلف و خلف می‌گویند که این عبارت، به معنی این است که سی روز را برای ماه شعبان تخمین و تقدیر کنید.

امروزه که ستاره‌شناسی و جغرافیای نجومی به عنوان یک علم در دانشگاه‌ها تدریس می‌شود و با پیشرفت علم، صاحب‌نظران یقین دارند که احتمال خطا در تقدیرات علمی یک صد هزارم در ثانیه است، از طرفی جهان به عنوان یک دهکده درآمده است و انتقال پیام از کشوری به کشور دیگر یا قاره‌ای به قاره‌ی دیگر در کمتر از چند ثانیه عملی است، اختلاف و تفاوت دائمی در رابطه با روزه و افطار و اعیاد از لحاظ دینی و علمی نه منطقی است و نه قابل قبول. بنابراین تمسک به فنون و ابزار جدید جهت کشف هلال ماه، اتحاد امت اسلامی را در انجام شعائر و عبادات محقق می‌سازد. آنچه بدیهی است و نیازمند دلیل نیست، این است که یقیناً آغاز ماه‌های قمری ثابت و ارتباطی با کشورها و مناطق مختلف ندارد؛ هر چند که طلوع ماه متفاوت است، پس هر گاه، ماه بعد از خورشید غروب کرد، ماه جدید آغاز شده است.

با توجه به مطالب بیان شده، آن دسته از علما که قایل به اختلاف مطالع هستند و آن را معتبر می‌شمارند و برای هر منطقه‌ای، رؤیت خودشان را حجت می‌شمارند، باید بدانند که اگر هر منطقه‌ای رؤیت خاص خود را داشته باشد، آیا هر منطقه‌ای ماه مخصوص به خود را دارد؟ آیا عبارت «لکل بلد رؤیتهم» به معنی «لکل بلد شهرهم» می‌باشد؟

در مقابل این دسته، کسانی که قائل به اختلاف مطلع نیستند و رؤیت یک منطقه را برای جمیع مناطق صحیح می‌دانند و معتقدند که آغاز هر ماه قمری برای کوهی زمین، یک روز مشخص است که در آن هیچ شکی راه ندارد، اما این پرسش مطرح است که آیا

آغاز ماه قمری در هر نقطه‌ای، حجیت دارد یا لازم است که یک نقطه مشخص برای کل جهان باشد و در این صورت، این نقطه مشخص کجاست؟ با توجه به دلائل علمی و این که ثابت شده است که مکه مکرمه در وسط کره زمین قرار دارد، بنابراین این نقطه مکه است. پس آغاز روزه، روزی است که اهل مکه روزه می‌گیرند و عید فطر هم همان روز است و عرفه هم روزی است که آن‌ها تعیین می‌کنند. حکمت تعیین مکه هم در آیه «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهِلَّةِ» کاملاً واضح است؛ چون می‌فرماید: «قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ» و ذکر حج بعد از مواقیت به همین خاطر است و این خود، سبب اتحاد مسلمین می‌شود.

❖ جمع‌بندی

موضوع رؤیت هلال ماه، هر سال با شروع ماه مبارک رمضان به موضوعی داغ تبدیل می‌شود. مؤمنان بی صبرانه منتظر قدوم ماه مبارک هستند تا عبادت لذت‌بخش روزه را بجای آورند و از سوی دیگر، دغدغه‌ی فراوان دارند که در روزه گرفتن کوتاهی نکنند. همه منتظر اعلان شروع ماه مبارک هستند، اما هر سال بسیاری از مردم سردرگم می‌مانند. دولت‌ها و کشورها هماهنگ نیستند و حتی مذاهب نیز با هم اختلاف نظر دارند و علما، فتواهای متفاوت دارند.

عده‌ای از اهل سنت ایران معتقدند که اعلام ماه مبارک رمضان و عید فطر در بین حکومت‌ها به موضوعی سیاسی تبدیل شده است و بنابراین سعی می‌کنند براساس اعلام کشورهای عربی و مخصوصاً عربستان روزه بگیرند، البته آنها از این نظریه فقهی که اختلاف مَطالِع را معتبر نمی‌داند نیز کمک می‌گیرند. عده‌ای دیگر از علمای اهل سنت نیز خود را مقید به اعلام حکومت ایران می‌دانند و برای حفظ وحدت، براساس اعلام دولت ایران، روزه و عید می‌گیرند. برخی از علما نیز سعی می‌کنند براساس مذاهب فقهی موجود، شافعی و حنفی، بدون تأثیر گرفتن از دولت‌های عربی و ایران، خود مستقلانه براساس رؤیت در منطقه خود رمضان و عید را اعلام کنند.

در هر صورت بین علما و دولت‌ها، اختلاف‌نظرهایی وجود دارد و نباید این اختلاف دیدگاه، باعث تفرقه و عداوت شود، بلکه باید با سعه صدر و داشتن دیدی باز به آراء، نظریات و دیدگاه‌های همدیگر احترام بگذاریم. با استناد به احادیث شریفه‌ای نظیر «لا تصوموا حتی تروا الهلال و لا تفطروا حتی تروه فإن غم علیکم فاقدروا له» و «صوموا لرؤیه و افطروا لرؤیه» و سایر احادیث وارده در این خصوص لازم است که هلال رؤیت شود و جهت اثبات رؤیت، خبر صادق لازم است.

در جمهوری اسلامی ایران، تأیید این امر مهم را رهبری به عهده گرفته و امکانات و

نیروی لازم در اختیار ایشان است و تجربه نیز ثابت کرده که ایشان حساسیت و دقت لازم را در این خصوص داشته و فقط به پیش‌بینی منجمین اکتفاء نکرده‌اند. ملاک اصلی برای مقام معظم رهبری، محرز شدن رؤیت هلال می‌باشد که این امر، روش خوبی برای اتحاد است. بنابراین اعلام حکم رهبری، حجت و خبر موثق جهت اثبات اول ماه شناخته شده و این امر، هیچ‌گونه منافاتی با فقه مذاهب اربعه ندارد. با توجه به رهنمودهای حضرت امام و مقام معظم رهبری که هر ساله به مناسبت‌هایی همچون ایام حج، مبعث و میلاد پیامبر اسلام^(ص)، مسلمانان را دعوت به وحدت و انسجام می‌کنند تا از ظرفیت و پتانسیل عظیم امت اسلامی در جهت شکوه و عظمت جهان اسلام استفاده شود؛ شایسته است که فقیهان و عالمان دینی مذاهب اسلامی با هم‌فکری و هم‌اندیشی، روزنه‌های انشقاق و تفرقه در بین مسلمین را بسته و جلوه‌های وحدت، همدلی و هم‌گرایی را در عرصه‌های مختلف به منصه ظهور برسانند.

منابع

قرآن کریم

سابق، سید، فقه السنه، ترجمه محمود ابراهیمی جلد ۲

البخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، دارالکتب العلمیه، بیروت، الطبعة الأولى، ۱۴۲۲هـ.ق. شیخ ابن عثیمین، کتاب الدعوة.

مسلم، صحیح مسلم.

ترمذی، محمد بن عیسی، الجامع الصحیح، بیروت، دار الفکر، ۱۴۲۵ق- ۲۰۰۵م شوکانی، نیل الأوطار

الزحیلی، وهبه، الفقه الإسلامی وأدلته.

الجریسی، خالد بن عبدالرحمن، کتاب: روزه سپر پارسایان، ترجمه کتاب الصوم جنة

غنائم الایام، قمی میرزا ابو القاسم بن حسن گیلانی، مکتب اعلام اسلامی فرع خراسان، چاپ اول، ۱۴۱۷ق.

تحریر الاحکام، علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، مؤسسه امام صادق علیه السلام، قم، چاپ اول، ۱۴۲۰ق.

مجمع الفائدة والبرهان، مقدس اردبیلی، مولی احمد، انتشارات جامعه مدرسین، قم، چاپ سوم، ۱۴۱۸ق.

سید محمد کاظم، طباطبائی یزدی، سؤال و جواب، مرکز نشر علوم اسلامی، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۶ش.

عیون اخبار الرضا علیه السلام، ابن بابویه ابو جعفر محمد بن علی (شیخ صدوق)، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰ق، ج ۲.

وسائل الشیعه

ابن رشد، بداية المجتهد

ابن قدامه، مغنی،

رواه ابوداود، دارقطنی، بیهقی

مجموع نووی

